

**ULUSLARARASI
YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİ
SEMPOZYUMU**
(Akademik ve Sosyal Yönleriyle)

II. CİLT

24-25 Ekim 2019

MALATYA

BİLDİRİLER KİTABI

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Fikret KARAMAN

**İnönü Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)**

**İnönü Üniversitesi Yayınları No: 81
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 6**

Sertifika No
26607

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

ISBN
978-605-7853-24-0 (Tk)
978-605-7853-26-4 (2.c)

Editörler
Doç. Dr. İbrahim AŞLAMACI
Doç. Dr. Cemil ORUÇ
Doç. Dr. Yusuf BATAR
Dr. Öğr. Üyesi Recep UÇAR
Arş. Gör. Gülşen SAYIN

İsteme Adresi
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: 0422 377 49 99
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı

Ostim OSB Mahallesi
1256. Cadde No: 11 06370
Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0312 354 91 31 (pbx)
Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

OSMANLI DEVLETİ'NİN İLK İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Prof. Dr. Fikret KARAMAN¹

Arş. Gör. Dr. İrem CEYHAN²

❧ Giriş

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde dini yükseköğrenim; medreseler, ilahiyat fakülteleri, İslami İlimler Fakülteleri ve 1959 -1982 yılları arasında eğitim-öğretime açılan Yüksek İslam Enstitüleri aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Şüphesiz ki Osmanlı eğitim sisteminde Fatih döneminden itibaren medreselerin yapılanmasında dini yükseköğrenime de yer verilmiştir. Biz bu araştırmamızda Osmanlı Devletinin kuruluş ve yükselme dönemindeki eğitim şekli üzerinde durmayacağız. Bunun yerine önce, Batı'daki gelişmeler nedeniyle 18. asırdan itibaren alınan önlemler paketinde yer alan ve uzun bir tartışmadan sonra kurulan “Darülfünun” modern yüksek eğitim kurumuna dikkat çekmek istiyoruz. Daha sonra da bu kurumun bir şubesi (fakültesi) olarak açılan ilk “İlahiyat Fakültesi” üzerinde durmaya çalışacağız.

Osmanlı Döneminde gecikmeli de olsa dönemin şartlarına göre çağdaş gelişmelere öncülük edecek Darülfünun gibi yüksek düzeyde bir eğitim kurumunun açılmış olması kayda değer bir olaydır. Uzun süre bu kurum bünyesinde kurulan; Hikmet- Edebiyat, Ulûm-i Tabiiye- Riyaziyat ve Hukuk şubeleri gibi üç ilim şubesi bugünkü şekliyle üç fakülte ile faaliyetine devam etmiştir. Zira 1846 yılından itibaren gündeme gelen Darülfünun eğitim kurumu, deneme ve yanılma yöntemiyle de olsa geçirdiği safhalardan sonra 1900 yılında Avrupa üniversite modeline benzer bir hale gelmiştir.³ Böylece yarım asır boyunca Doğu ve Batı eğitim sistemi arasında bir uyum dönemi yaşanmış bu süreçte tekrar hazırlanan Darülfünun Nizamnamesi 1 Ağustos 1900 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnamede Darülfünunu, yeniden yapılandırmak ve geliştirmek üzere bir komisyon kurulması ön görülmüştür.

1 İnönü Üniversitesi İlahiyat

2 İnönü Üniversitesi İlahiyat

3 Ekmeleddin İhsanoğlu, “İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi”, *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu* (İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009), 7.

Komisyon yaptığı çalışma sonucunda Darülfünun bünyesinde dördüncü şube olarak bir “**Ulum-ı Âliye-i Diniye Şubesi**”nin (İlahiyat Fakültesi) de açılmasını kararlaştırmış ve bu karar Maarif Nezareti tarafından onaylanmıştır. Böylece Osmanlı döneminde İslam dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi resmen kurulmuş oldu. Bu tebliğde İlk İlahiyat Fakültesinin açılışı, öğretim üyeleri, ders programı ile Osmanlı’dan Cumhuriyet dönemine geçişte gündeme gelen “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” öncesi ve sonrası dini yükseköğrenimin seyri diğer bir ifade ile ilk ilahiyat fakültesinin kuruluşu ve geçirdiği merhaleler üzerinde durulacaktır.

❧ 1- Osmanlı Tanzimat’ı ve Eğitim Sistemi

Osmanlı İmparatorluğunun Tanzimat öncesi eğitim sistemini iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi herkese açık olan ve herhangi bir program ve düzenlemeye bağlı olmaksızın, toplumun her kademesine yönelik yapılan bir eğitim biçimidir. Bu yöntemde insanlar doğal ihtiyaçlarına göre öğrenmek istedikleri bilgileri tercih etmişlerdir. Her yaş ve meslekteki insanların katıldığı ve alanlarıyla ilgili bir eğitim anlayışı olan bu sistemi günümüzdeki bir çeşit halk eğitim kurslarına yahut çıraklık eğitimine benzetmek mümkündür. Kısa süreli kurslar halinde yürütülen bu eğitimin süresi, şekli ilgililerin isteğine bağlı olmuştur. Bu eğitimlerin asıl amacı; aile içinde veya mahalle mekteplerinde istek ve ihtiyaca yönelik serbest okuma, yazma, beceri, Kur’an kıraati ve ezberleri yaptırmaktır. Bazen işyerlerinde ve camilerde namaz vakitlerinden önce veya sonra, çarşı pazar ve çalışma saatlerine kadar ilmiyal bilgileri öğretilirdi. Tekke ve zaviyelerde ise ahlak, tasavvuf, edep, bilgi ve görgü kuralları yaşanarak öğretilmeye çalışılıyordu. İlk bakışta dağınık ve programsız gibi görünen bu sistemde, birçok meslek, sanat, iş alanının aktif tutulduğunu ve sosyal hayata renk kattıklarını belirtmek gerekir.⁴

İkinci eğitim sistemi ise, medreselerde plan ve program çerçevesinde düzenli olarak uygulanan bir eğitim sistemidir. Bu sistemi günümüzdeki örgün eğitim ilk, orta, lise ve yükseköğrenimin karşılığı olan medreselerdeki eğitimdir. Devletin gözetiminde yapılan bu eğitim ve öğretim programları dönemin şartları dikkate alınarak düzenlenmiştir. Bazılarının iddia ettiği gibi Osmanlı eğitim sistemi sadece dini temellerle sınırlı tutulmamıştır. Aksine sınıf seviyesi yükseldikçe Matematik, Astronomi, fizik, tıp ve felsefe gibi bilim dallarına yer verilmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren bilim insanlarına ve eğitim kurumlarına büyük önem vermiştir. Eğitim ve öğretime, bugünkü anaokulları gibi mekteplerde 5-6 yaşlarındaki çocuklarla başlanmış ve çeşitli kademlerden oluşan medreselerle zirveye ulaşmıştır. Fatih Sultan Mehmet, bu medrese muallimlerinin pedagojik eğitim almalarını zorunlu tutmuştur. Böylece başlangıçtan itibaren eğitime verilen önem, Osmanlı’nın son yıllarına kadar devam etmiştir. Nitekim Sultan 2. Mustafa, çocukların temel dini eğitimi görmeden sanata ya da zanaata verilmelerini fermanla yasaklamıştır.

Sultan 2. Mahmut da çocukların ergenlik yaşına kadar mektebe gönderilmelerini emretmiş, öğrenim çağındaki çocukların esnaf tarafından çıraklığa alınanlara ceza uygulamıştır.⁵

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğunun planlı ve programlı eğitim sistemi çağımızdaki eğitim kademelerini kapsayan zengin ve uzun soluklu bir model niteliğindedir. Şu var ki bu medreselere devam edebilmek için gerekli şartların yerine getirilmesi gerekirdi. Ayrıca Osmanlı devleti çok erken dönemden itibaren “Enderun Mektebi” gibi nitelikli bir okul kurmuştur. Burada üst düzey ve devletin hassas yerlerinde görev alacak insanların yetiştirilmesini planlamıştır. Bilindiği üzere Enderun sözlükte, iç taraf veya daha yakın olan demektir. Bu eğitim kurumundan mezun olanlar devletin en önemli ve mahrem görevlerine aday ve talip oluyorlardı. Nitekim bu nitelikli eğitim kurumundan 56 sadrazam yetişmiştir. Diğer taraftan Enderun mektebinden asker ve idarecilerin yanında birçok tanınmış âlim, hattat, nakkaş, musikîşinas ve sanatkâr yetişmiştir. Ne var ki Tanzimat’la birlikte Enderun mektepleri de değişen yeni sistem içinde zayıflamış ve 1908 meşrutiyetten sonra eğitime kapatılmışlardır.⁶

2-Darülfünun Yahut Modern Üniversite Arayışı

Az önce ifade edildiği üzere 18. Asırdan itibaren Batı dünyasında başlayan hareketlilik Doğudaki ülkeleri de etkilemiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, 19. Asrın başından itibaren içerden ve dışardan yeni arayışlarla karşı karşıya kalmıştır. Öncelikle Batı’daki gelişmelere yönelik siyasi, bilimsel ve kültürel açıdan yeni çalışmalar ve politikalar belirlemesi gerekiyordu. Çünkü her geçen gün bilim alanında Doğu’dan Batı’ya bir yöneliş olduğu müşahade ediliyordu. Bu gelişmelerle birlikte eğitim anlayışında da bazı değişmelerin gerçekleşmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu yeniliklerle birlikte Tanzimat döneminde medrese dışında yeni bir yükseköğretim modelinin oluşturulması gündeme gelmiştir. Batı’nın sanayi, fen ve teknolojiye ilerlemesinin gerisinde kalmamak için yeni önlemlerin alınması kaçınılmazdı. Özellikle geleneksel eğitim yöntemleriyle Batı’dan gelen meydan okumalarına cevap vermekte yetersiz kalınıyordu. Artık Osmanlı modernitenin meydan okumalarını yakından takibe alarak bu çağda iyileşmeler, yenilikler ve sentezler yapma yoluna girmiştir.⁷ Böylece Osmanlı Devleti’nin 19. Asırda yapmak istediği de, felsefe, mantık, sosyoloji ve psikoloji gibi alanlarda yeni uzmanlar yetiştirmek olmuştur. Bu nedenle Osmanlı devleti, XIX. yüzyılda modern üniversite anlayışıyla kurulan Darülfünun gibi bir yükseköğretim kurumuna sahip olması zorunlu hale gelmişti.⁸

Osmanlı bu yeniliğe Darülfünun eğitim kurumu ile ilk adımını atmıştır. Kurulan bu yeni üniversiteye “fen bilimlerinin evi veya yurdu anlamına gelen

5 Erol Özbilgen, “Enderun Mektebi Maddesi”, *Osmanlı Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1996), 4: 228.

6 Özbilgen, “Enderun Mektebi Maddesi”, 4: 228.

7 İsmail Kurt - Seyit Ali Tuz, *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 43.

8 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun Maddesi”, *DİA* (İstanbul, 1993), 8: 521-525.

“Darülfünun” adının verilmesi, medreseden ayrı bir kurum olduğunu ortaya koyma düşüncesinden doğmuştur. Hatırlanacağı üzere, “Fen” kelimesi Arap dilinde “ farklılık, dal, çeşit, sanat, fen, teknik gibi bilimler ve bunların ayrıldığı dal” demektir. Çoğulu “fünun” ise, fenler anlamına gelmekte olup, bu bilim dallarını çoğul olarak ifade etmektedir.⁹ Nitekim XIX. yüzyılda deney ve ispat dayalı bilimlere de fen denilmiştir. Böylece kurumun Batı kaynaklı yeni bilimlerin eğitim- öğretime ve bilgi alış verişine kapı aralanmıştır. Diğer bir ifade ile Osmanlı yaklaşık yarım asır boyunca Darülfünun eğitim kurumu ile Avrupa’daki yeni gelişmelere ve değişimlere karşı bir eğitim hareketi başlatmıştır.

Bu amaçla 1846’da faaliyetlerine başlayan “Meclis-i Maarif-i Umumiye”, darülfünun kurulması yolunda ilk adımı atmıştır. Bu değişimin amacı, devlet hizmetini başarıyla yürütecek memur yetiştirmektir. Dolayısıyla yeni bir eğitim metodu hazırlamak gayesiyle, ulema, asker ve bürokratların katıldığı yedi kişiden oluşan “Meclis-i Muvakkat” adında geçici bir maarif meclisi daha kurulmuştur. Bu Meclis bir yıllık çalışma sonunda Osmanlı eğitim reformunun temel problemlerini tespit etmiş ve eğitim sistemini ilk, orta ve yüksek eğitim olarak üçe ayırmıştır. Bu bağlamda üniversite eğitim seviyesinde darülfünunun kurulması ve yüksek eğitim programında yer alması benimsenmiştir.¹⁰ Böylece darülfünun, “mâlûmat ve hüsn-i ahlâk” bakımından mükemmel olmak isteyen, bütün ilim ve fenleri okumaya hevesli veya devlet dairelerinde çalışmak isteyen herkese gerekli bilgileri sağlayabilecek bir kurum” olarak tarif edilmiştir. Bu nedenle darülfünun, masraflarının devlet tarafından karşılanacağı, talebelerin gece gündüz barınabilecekleri ve çalışacakları modern bir eğitim kurumu olarak düşünülmüştür.

Bu yeni eğitim kurumunun açılması kesinleştikten sonra Kasım 1846’da, Ayasofya civarında tespit edilen büyük arsa üzerine üç katlı, 125 odalı, görkemli, Avrupa üniversitelerine benzer şekilde büyük bir bina yapılması uygun görülmüştür. Bu maksatla İtalyan asıllı mimar Fossati ile mukavele yapılmış inşasına hemen başlanmıştır. Ne yazık ki darülfünun binası beklenenin aksine uzun yıllar tamamlanamamıştır. Yaklaşık 20 yıl sonra inşaat bittiğinde de darülfünun olarak kullanılmamıştır. Artık yeni adıyla Darülfünun-ı Osmanî üç ayrı şubeden diğer bir ifade ile üç fakülteden oluşan şubelerle faaliyete başlamıştır. Bunlar Hikmet- Edebiyat, Ulûm-i Tabiye- Riyaziyat ve Hukuk şubeleriydi. Üç yılı öğretim, bir yılı bitirme tezi için olmak üzere toplam dört yıllık eğitim verecek olan darülfünuna on altı yaşını doldurmuş, idadi mezunu veya o derecede malumatı olan talebeler alınacaktı. Fakat bu kararlar bazı aksaklıklar sebebiyle tam olarak uygulanamamış, başta yeterli sayıda hoca ve bu yeni yükseköğretime uygun yetişmiş talebenin bulunmaması yüzünden arzu edilen sonuca ulaşılammıştır.

9 Cübran Mes’ud, *er-Râid mu’cemün luğaviyyun asriyyun* (Beyrut: Darü’l İlim Li’l Melayin, 1967), 1134.

10 İhsanoğlu, “İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi”, 7.

Her şubenin ayrı ayrı detaylı ve kapsamlı ders programları hazırlanan, mezuniyet tezi, müderrislik tezi gibi araştırmaya dayalı çalışmalara da yer verilmiş olan darülfünunda müze, kütüphane, laboratuvar gibi birimlerin de açılması öngörölmüştü. Dersler Fransız modeli üzerine kurulmuş olmasına rağmen Felsefe ve Edebiyat şubesinde Şark dillerinden Arapça, Farsça yanında Batı dillerinden Fransızca, Yunanca ve Latince dersleri programda yer almıştı. Hukuk şubesinde de İslâm hukuku, Fransız medenî kanunu, Roma hukuku ve milletlerarası hukuk derslerinin bulunması, İslâm ve Batı'yı yakınlaştırma gayretlerinin varlığını göstermektedir. Artık adına Üniversite diyebileceğimiz Darülfünün eğitim kurumunun Osmanlının siyasi, sosyal ve kültürel modernleşmesinde önemli bir yeri olacaktır. Çünkü Avrupa'da görölen kamu eğitimi politikası, sanayi reformunun etkileri toplumsal değişim ve dönüşüm sebepleri olmuştur. Böylece 1846 yılında başlayan bu eğitim hareketi 1874 yılında açılan "hukuk" ve Sivil Mühendislik" yüksek eğitim kurumlarıyla daha da gelişmiştir.¹¹

3- İlk İlahiyat Faköltei Düşüncesi

Darülfünün üniversitesi projesi, yarım asır kadar gündemde kalmasına rağmen başlangıçtan itibaren bünyesinde bir ilahiyat fakölteisinin kurulacağına dair bir çalışma yoktu. Zira darülfünün en büyük amacı, istenen moderniteye ulaşmak ve toplumun kalkınması için aranan insan gücünü yetiştirmekti. Bu nedenle sosyal bilimlerle fen ve edebiyat bilimlerinden oluşması düşünülen darülfünün ancak II. Abdülhamit döneminde, (1900) bir ilahiyat şubesinin açılması gündeme gelmiştir. Bir müddet yapılan tartışma ve istişareler sonunda dönemin Maarif Nazırı Zühdü Paşa, Avrupa üniversitelerinde de teoloji içerikli fakölteilerinin bulunduğunu örnek göstererek destek vermiştir.¹²

Kısa bir müddet sonra devlet, tamamen kendi kontrolünde olan ve Müslüman talebeler aleyhindeki eşitsizliği de ortadan kaldırmak üzere ilgili bakanlıklarla organik bir bağ oluşturan, birbirinden bağımsız yüksek mektepler açma yoluna gitmiştir. Böylece Osmanlı hukuk ve mühendislik öğretimi XX. yüzyılın başına kadar Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiyye ile Mühendis Mektebi'nde müstakil olarak devam etmiştir: II. Abdülhamid döneminde kuruluşu hızlanan orta ve yükseköğretim müesseseleri yaygınlaşmıştır. Böylece ilk ve orta öğretim kurumları sayıca artmış ve eğitim seviyeleri yükselmiş; bunun yanında devletin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere mülkiye, tıp, hukuk, ticaret, sanayi, mühendislik ve mimarlık sahalarında ihtisaslaşmaya yönelik yükseköğretim okulları açılmıştır.

Uzun süre devam eden Darülfünün çalışmaları sonucunda 28 Ağustos 1900 tarihinde Darülfünün İlahiyat Fakölteisi açılmış ve eğitim-öğretime başlamıştır. İstanbul'da açılan bu eğitim kurumu "Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi"

11 İhsanoğlu, "Darülfünün Maddesi", 8: 521-525.

12 İhsanoğlu, "Darülfünün Maddesi", 8: 8.

ismiyle hizmete girmiştir. Dört yıl süreli bu şubede tefsir, hadis, hadis usulü, fıkıh ve usulü, kelâm ve tarih-i dîn-i İslâm dersleri okutulmuştur. Darülfünun Ulumu Aliye-i Diniye Şubesi ismiyle açılan ilk Osmanlı Devletinin ilahiyat fakültesine tayin edilen müderris ve âlimlerin isimleri ve sorumlu oldukları dersler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Dersler	Muallim ve İhtisas Alanı
Tefsir-i Şerif	Manastırlı İsmail Efendi, Fatih Dersiamlarından
Hadis-i Şerif ve Usulü Hadis	Mehmed Esad Efendi, Beyazıt Dersiamlarından
İlm-i Fıkıh	Sırrı Efendi, Encümeni Teftiş ve Muayene Azası
Usul-i Fıkıh	Rahmi Efendi, Fatih Dersiamlarından
İlm-i Kelam	Abullatif Efendi, Meclisi Tetkikat-ı Ser'iyeye Azası
Tarih-i Din-i İslam	Mahnud Esad Efendi, Maliye Hukuk Müşaviri

Darülfünun-ı Şahane ve buna bağlı olarak İlahiyat şubesinin açılmasıyla bazı sıkıntılarla karşılaşmıştır. Bu sıkıntıların başında müderris eksikliği ile yetişmiş talebe ve Türkçe ders kitaplarının bulunmaması gibi hususlardır. Ayrıca derslerin teorik safhada kalması da başka bir eksiklikti. II. Meşrutiyet'in ilânına kadar geçen süre içerisinde birçok mezun veren Darülfünun-ı Şahane, Meşrutiyet döneminde daha sistemli bir eğitime geçti. Meşrutiyet'in ilânıyla adı İstanbul Darülfünunu şeklinde değiştirilen Darülfünun-ı Şâhâne, Tıp ve Hukuk şubelerini de bünyesine katmak suretiyle resmen beş şubeli olarak yeniden teşkilâtlandırılmıştır. 21 Ağustos 1909'da Vezneciler'de şimdiki İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binasının bulunduğu yerde Zeyneb Hanım Konağı'na yerleştirilen İstanbul Darülfünununa binlerce talebe kayıt için başvurmuş ve eğitimini sürdürmüştür. Ne var ki Dârülfünûn-ı Şâhâne, 1908 yılında Meşrutiyet'ten sonra büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. En başta kurumun adı Dârülfünûn-ı Osmânî'ye iken, 1913 yılından itibaren, İstanbul Dârülfünunu olarak anılmıştır. Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin adı da, Ulûm-i Şer'iyeye olarak değiştirilerek, programına ahlâk, tasavvuf, siyer, dinler tarihi, Arap edebiyatı ve felsefe gibi bazı dersler de ilâve edilmiştir.¹³

Darülfünun Nizamnamesinde yapılan değişikliğe göre İlahiyat Fakültesi'nin eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir. Kontenjan olarak 30 öğrencinin alınmasına karar verilmiştir. Bu öğrenci sayısının bile, diğer şubelere göre daha fazla olduğu ifade edilmektedir. Bu öğrencilerden 10 tanesi sınavsız olarak Hukuk- Şahane'nin mevzuatına göre imtihansız diğer 20 öğrenci ise medrese talebeleri arasından imtihanla seçilmişlerdir. Yeni açılmasına rağmen ilahiyat fakültesinin büyük çapta öğrencinin başvurmamasının sebebi iyi

13 Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi Maddesi", *DİA* (İstanbul, 2000), 22: 70-72.

iş imkânını elde etmekle yorumlamak mümkündür. 1900-1906 tarihleri arasında öğrencilerin tamamı medrese mezunları arasından sınav ile alınmaya devam edilmiştir.

4-İlahiyat Fakültesinin Bölüm veya Ders Grupları

1913 yılında çıkarılan İstanbul Darülfünun teşkilat talimatnamesi-ne göre, ilahiyat fakültesinde okutulacak dersler yeniden belirlenmiştir. Bu düzenlemede felsefe dersleri de eklenerek İlahiyat fakültesinde okutulacak dersler beş grup halinde tasnif edilmiştir. Bu tasnifi günümüzde bölüm olarak ifade etmek mümkündür. Şimdi bu gruplandırmada yer alan derslerin isimle-rini ve dağılımlarına bakalım:

- a) **Tefsir ve Hadis Grubu;** (Bu grubun içinde; Tefsir-i Umumi, Tefsiri Tatbi-ki, Usul-i Hadis ve Hadis-i Şerif dersleri yer almıştır.)
- b) **Kelam Grubu;** (İlm-i Kelam, Tarih-i İlm-i Kelam, Felsefe-i Arap ve Tasav-vuf gibi dersler bulunmaktadır.)
- c) **Fıkıh Grubu;** (Bu grupta; Usul-i Fıkıh, İlm-i Hilaf, Fıkıh, Tarih-i ilmi Fıkıh, Hikmet-i Teşri olmak üzere beş ders okunmaktadır.)
- d) **İlm-i Ahlak-ı Şer'iyye ve Siyer;** (Bu bölümde ise; Siyer-i Nebevî, Tarih-i Din-i İslam ve Tarihi Edyan, İlm-i Ahlakı Şer'iyye dersleri bulunmaktadır.)
- e) **Felsefe Grubu;** (Bu grupta ise; İlm-i Nefs, İlm-i Mantık ve Ahlak, Felsefe-i Ula ve Tarih-i Felsefe, Felsefe-i Arap gibi felsefe ağırlıklı dersler yer almış-tır.)¹⁴

Ayrıca İlahiyat fakültesinin kuruluş ve çalışma esaslarını düzenleyen ra-porda, bu fakültenin öğrencilerinin Arapça ve Farsça gibi doğu dillerine ilave olarak Fransızca, İngilizce ve Almanca gibi Batı dillerinin de öğrenmeleri ge-rektiği öngörülmüştür. Görüldüğü üzere açıklanan ders grupları ile yabancı dillerin öğrenimine bakıldığında zengin bir programın uygulandığı anlaşı-lmaktadır. Doğal olarak bu zengin program ile ilahiyat alanında doğu ve batı bilimlerini kavrayan uzman ilahiyat elamanlarının yetiştirilmesinin amaçlan-dığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Osmanlı dönemini Cumhuriyet dönemine bağlayan köprü niteliğindeki bu kuşağın bıraktığı ilmi miras günümüze kadar etkisini göstermiştir.

Yukarıda da açıklandığı üzere Avrupa tarzı bir üniversite kurulması çalış-maları 1845 yılından itibaren gündeme gelmiş ancak 1870 ve 1874 yılların-daki teşebbüslere rağmen daimi ve istikrarlı bir sonuca ulaşamamıştır. Fakat ilk defa II. Abdülhamit tarafından 1900 tarihinde Darülfünun üniversitesi dü-zenli bir eğitim kurumu haline getirilmiştir.¹⁵ Bu çerçevede ilahiyat alanında da önemli bir gelişme sağlanmıştır.

14 İhsanoğlu, "İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi", 10.

15 Ali Arslan, "İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu", *Darülfünun İlahiyat Sempo-zyumu* (İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010), 93.

3 5-Darülfünun Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesinin Kapatılması

Maarif Nâzırı Emrullah Efendi zamanında 1912'de Dârülfünun'da yeni bir ıslahat programı uygulanmaya başlandı. Bu dönemde Eczacı ve Dışçı mektepleri Tıp Fakültesi'ne bağlanırken Şam vilâyetindeki Tıbbiye Mektebi de İstanbul Dârülfünun ile ilişkilendirildi. Mevcut şubeler fakülte adını aldı ve muallimlere müderris unvanı verildi; talebe ve müderrislerin devam ve disiplin kuralları düzene sokuldu. I. Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'dan gelen çok sayıdaki yabancı öğretim elemanının da çalışmalarıyla Dârülfünun önemli gelişmeler gösterdi ve modern bir üniversite fonksiyonu icra etmeye başladı. Dârülmeseâî adıyla çeşitli alanlarda araştırma enstitüleri kuruldu, bunlar için kütüphaneler ve laboratuvarlar hazırlandı. Dârülfünun binası kâfi gelmediği için yeni binalar kiralandı; ilmî yayın faaliyetine girildi. Ayrıca 1914'te hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile İstanbul medreselerinin Dârü'l-hilâfeti'l-Aliyye adıyla tek bir medrese haline getirildi. Bu meyanda Dârülfünun bünyesindeki (İlahiyat Fakültesi) şubesi kapatılarak öğrencileri Dârühlilâfe'nin Âliye kısmına nakledilmiştir. Diğer bir ifade ile 1914 yılında medrese sistemi Darü'l Hilafetü'l -Aliyye yeniden düzenlenmiş ve Darülfünun ilahiyat fakültesi de medreselerin yüksek kısmına aktarılmıştır.¹⁶

3 6-Milli Mücadele Yılları ve Darülfünun

Millî Mücadele yıllarında (1918-1923) ülkedeki bütün kurumlar gibi darülfünun da ciddi sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Nitekim 1918-1919 öğretim yılı başında yabancı hocalar ülkelerine dönmüşlerdir. Bütçe tasarrufları sebebiyle fakülteler için kiralanan binaların hemen hepsi boşaltılmış; savaş sonunda terhis edilen talebelerin de dönmesiyle geniş ölçüde yer ve hoca sıkıntısı ortaya çıkmıştır. İstanbul Darülfünununu 1919'da hazırlanan bir ıslahat programı ile Osmanlı Darülfünununu adıyla yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak 11 Ekim 1919 tarihli nizamnâmede fakültelere, "medrese" denmeye başlanmış ve önemli bir gelişme olarak da darülfünunun ilmî muhtariyeti tasdik edilmiştir. Ayrıca darülfünunun başına müderrislerin seçtiği bir darülfünun emininin getirilmesi (rektörün)ve bu eminin başkanlığında fakülte reislerinin temsilcilerinden oluşan bir darülfünun divanının kurulması sağlanmıştır. Bu nizamnâme ile aynı zamanda "devre-i dersiyye" (sömestr) usulü uygulamaya konulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar Darülfünun bu kimliği ile eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Lozan Antlaşması'ndan hemen sonra İngilizler'in boşalttığı Harbiye Nezareti binası (bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binası) Darülfünuna tahsis edilerek yer darlığı büyük ölçüde halledilmiştir. Ayrıca 1 Nisan 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Darülfünun üniversitesinin de hükmî şahsiyet tanıyarak katma bütçe ile idare edilmesine karar vermiştir. Böylece darülfünun ilmî, idarî ve malî bakımdan muhtar bir hüviyet kazanmıştır. Bu kanuna dayanarak vekiller heyetinin 21

¹⁶ İhsanoğlu, "İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi", 8.

Nisan 1924 tarihinde kabul ettiği şekil ve esaslar, çerçevesinde darülfünunun lağvedilip İstanbul Üniversitesi'nin kurulduğu 1933 yılına kadar yürürlükte kalmaya devam edecektir.

7-İlahiyat Fakültesinin Yeniden Açılması:

3 Mart 1924 tarihinde Şeri'ye ve Evkaf vekâleti de lağv edilmiş ve "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" kabul edilmiştir. Bu kanun ile yükseköğretim dışındaki bütün eğitim kurumları Maarif vekâletinin uhdesine alınmıştır. Bu arada Tevhidi Tedrisat Kanunu gerekçe gösterilerek 11 Mart 1924 tarihinde medreseler de kapatılmıştır. Ancak yine aynı kanuna göre "imamet ve hitabet" gibi dini hizmetleri yerine getirmek üzere okullar açılması kararlaştırılmıştır. Bu maksatla kapatılan 29 medrese, imam-hatip okulu adıyla yeniden açılmıştır.

Ancak bu kez 1923 yılında Ankara'da toplanan birinci ilmî heyette Dârülfünun ve yüksekokullar tekrar ele alınmıştır. Yapılan tartışmalar sonunda 3 Mart 1924 tarihinde yürürlüğe giren Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile lağvedilen medreselerin yerine yeniden "Yüksek diniyat mütehasısları" yetiştirmek üzere bir ilahiyat fakültesi kurulması¹⁷, böylece 1924 yılında 4 fakültesi bulunan yeni adıyla İstanbul Darülfünunun beşinci fakültesi ilahiyat fakültesi olmuştur. İlk icraat olarak bu fakülteye, 13 öğretim üyesi atanmıştır. Günümüzün üniversite öğretim üyeliğine tekabül eden bu değerli âlimlerin isim, unvan, okuttukları dersler ve aldıkları maaşları şöyle gruplandırmak mümkündür:

- Bu hocalardan Seyid Bey, (Fıkıh Tarihi), Mehmet Ali (Tasavvuf Tarihi), Köprülü Fuad (Türk Tarihi ve Dini), İzmirli İsmail Hakkı (Dini Ruhiyat) **Kıdemli müderris** olarak 60 Lira Maaş ile atanmışlardır.
- Cevdet Efendi (Tefsir ve Tefsir Tarihi), Aksekili Hamdi Efendi (Hadis ve Hadis Tarihi), Şerafeddin Efendi (Kelam Tarihi), Şemseddin Efendi, (Dini İslam tarihi hocası olarak aylık 50 lira maaşla yeni **müderris** olarak tayin edilmişlerdir.
- Nureddin Bey (Farisi), Mehmed Kemaleddin Bey, (Fransızca), Hakkı Bey (İngilizce), Cemal Bey (Almanca), Kilisli Rifat (Arabi) derslerini vermek üzere aylık 20 lira ile **muallim** olarak atanmışlardır.¹⁸

8-İlahiyat Fakültesine Yönetici Atanması ve Kurulması

İlahiyat Fakültesi'nin yeniden kurulmasından sonra Darülfünuna ait bugün İstanbul üniversitesi bünyesinde bulunan şarkiyat binası, nadir eserler kütüphanesi olarak bilinen mekândır. Fakülteye ilk reis (dekan)olarak Seyid Bey 5 Mayıs 1924 tarihinde atanmıştır. İlahiyat Fakültesine vekâleten dekan atanmasından sonra 8 Mayıs 1924 günü Fakülte Meclis-i müderrisini (Fakülte Kurulu) toplanmış ve Darülfünun Divanına (senatosuna) azalar seçilmiştir. Daha sonra fakülte öğretim üyelerinin üçte iki çoğunluğu ile fakülte dekanı üç

17 Ayhan, "İlahiyat Fakültesi Maddesi", 22: 70-72.

18 Arslan, "İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu", 93.

yıllığına asaleten seçilmiş ve atanmıştır. Ayrıca Fakülte dekanı kendisine yardımcı olmak üzere bir kâtibî umumi görevlendirmiştir. Devamında diğer kâtip ve memurlar atanmıştır. Daha sonra fakülte demirbaşlarının alındığı ve fiilen eğitim öğretime hazır duruma gelindiği anlaşılmaktadır. Keza 2000 liralık acil bir bütçe oluşturulmuştur.

9- İlahiyat Fakültesine İlk Öğrenci Kaydı

İlahiyat Fakültesine öğrenci kaydı ve hangi nitelikli öğrencilerin alınacağı 14 Mayıs 1914 tarihinden itibaren tartışılmıştır. Özellikle kapatılan medrese öğrencilerin alınıp alınmayacağı tartışma konusu olmuştur. Yapılan istişarelerden sonra mülga ibtidida-i dâhil Medrese son sınıf öğrencilerinin ilahiyat fakültesine sınav ile alınması uygun görülmüştür. Lise ve dengi okul mezunları ise yine Darülfünun Talimatnamesinin 40. Maddesine göre alınmıştır. Sonuçta öğrenci kayıtlarından anlaşıldığına göre aynı yıl İlahiyat Fakültesine 300 civarında öğrenci kaydolmuştur. Nitekim Fakülte Kâtibi Şemseddin Bey tarafından Maarif Vekâletine gönderilen bir yazıda; ilahiyat fakültesinin birinci sınıfına 241, ikinci sınıfına 24, üçüncü sınıfa ise 25 olmak üzere toplam 290 öğrencinin kaydolduğu ifade edilmektedir.

İlahiyat fakültesinin kuruluş işlemleri tamamlandıktan sonra haftalık ders programı hazırlanmıştır. Ancak ilahiyat Fakültesinin kendi programının dışında bir kısım derslerinin de Edebiyat Fakültesi ile ortak olarak yapılması hükme bağlanmıştır. Buna göre ilahiyat Fakültesi programında öngörülen derslerin haftanın günlerine dağılımı, derslerin ismi hatta günün hangi yarısında okutulacağı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu dersler incelendiğinde günümüzdeki ilahiyat fakültelerden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki:

Eyyam (Günler)	Öğleden Evvel			Öğleden sonra
Cumartesi	Tefsir	Tarihi Hadis	Tarih-i din-i İslam	
Pazar		Türk Tarih-i Dinisi	Tarih-i Fıkıh	Hadis
Pazartesi	İlm-i Kelam	Tarih-i Tasavvuf	Tarih-i İslam	
Salı			İçtimai Ruhiyat	Tefsir
Çarşamba	Hadis	Tarih-i Tefsir	Türk tarih-i dinisi	
Perşembe	İlm-i Kelam	Tarihi Tasavvuf	Tarihi Fıkıh	

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin Edebiyat Fakültesi ile ortak olarak almaları gereken dersler ise şunlardır:

Eyyam (Günler)	Öğleden Evvel				Öğleden	Sonra
Cumartesi			Tarih-i Felsefe	Ahlak	Müzakere	Mantık
Pazar	Maba'd et- tabiiyye	İslam Felsefesi	Ruhiyat		Ruhiyat	Felsefe
Pazartesi	ictimaiyyat					
Salı	Maba'd et- tabiiyye	Tarihi Felsefe			Ahlak	
Çarşamba			Ahlak	İslam Felsefesi	Müzakere	Mantık
Perşembe	İctimaiyat		Ruhiyat		Ruhiyat	Felsefe

10- Darülfünun Hakkındaki Tartışmalar ve Kapatılması

Kurumların da diğer canlılar gibi doğma, büyüme, gelişme, zayıflama ve tekrar yok olma gibi süreçleri vardır. Bu bağlamda Darülfünun da en az yarım asır gibi uzun soluklu bir dönem gündemde kalmıştır. Daha sonra içinde ve dışında yürütülen çalışmalarla bu kurumun ıslahı için bazı projeler geliştirilmiş ve tartışılmıştır. Nitekim darülfünun divanının (senatosunun) 14 Mayıs 1929'da tespit ettiği bir raporda "Avrupa mümasili müesseselerde mevcut tekâmülü nazarı itibara alarak" bir ıslahat projesi hazırlanmış, daha sonra bu proje doğrultusunda düzenleyici kararlar alınmıştır. Bu arada Tıp, Edebiyat, Hukuk, Fen ve İlâhiyat fakültelerine ilâveten Eczacılık ve Dişçilik fakülteleriyle Gazetecilik Mektebi'nin kurulması için gerekli çalışma ve hazırlıkların yapılmasına rağmen Maarif Vekâlet'inin ilgisizliği yüzünden bu birimler açılmamıştır. Maarif Vekâleti söz konusu projeyi yetersiz bularak daha geniş bir ıslahat yapmak gerekçesiyle bunu reddetmiştir.

Yapılan tartışmalardan anlaşıldığına göre Darülfünun hala Batı düzeyinde bir eğitim veremediği iddia edilmiştir. Olay 1930 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümet tarafından tartışılmıştır. Sonunda Hükümet verilen yetkiyi kullanarak Cenevre Üniversitesi pedagoji profesörü Albert Malche İstanbul'a davet etmiş ve kendisinden darülfünunun yeniden düzenlenmesi hususunda bir rapor hazırlaması istenmiştir. Malche, geniş bir inceleme sonunda darülfünunun mevcut durumunu ortaya koyan ve yapılması gereken ıslahatı içeren bir rapor hazırlayarak 29 Mayıs 1932'de hükümete sunmuştur. Malche ders programlarında fazla değişikliğe gerek görmemiş, daha çok uygulamaya yönelik tedbirler önermiştir. Raporda ayrıca tek parti yönetiminin eğilimine uygun olarak darülfünunun muhtariyetini kısıtlayan teklifler de yer almıştır.

Bu raporun tesliminden sonra basında darülfünunun kapatılacağı yolunda haberler çıkmaya başlamıştır. Bunun üzerine dönemin Maarif Vekili Reşid Galib, 9 Ekim 1932'de Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir beyanatında bu haberleri yalanlamıştır. Buna rağmen hükümetin 5 Mayıs 1933 tarihli toplantısında, darülfünunun kapatılarak yerine yeni esaslara göre İstanbul

Üniversitesi'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Hükümetin bu yöndeki teklifi üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 31 Mayıs 1933 tarihli oturumunda darülfünun ve bağlı kuruluşlarının bu tarihten geçerli olmak üzere lağvedilmesi kararlaştırılmış, Maarif Vekâleti 1 Ağustos'tan itibaren İstanbul Üniversitesi'ni kurmakla görevlendirilmiştir. Yeni üniversitenin kadro işleriyle bizzat Reşid Galib meşgul olmuştur. Darülfünun kadrosundan toplam olarak altmış bir öğretim elemanı yeni üniversite kadrosuna alınırken seksen iki öğretim elemanı dışarıda bırakılmıştır. Bu uygulamada hangi ölçülerin esas alındığı açıkça belirtilmemekle beraber bizzat Maarif Vekili Reşid Galib'in 12 Eylül 1933 tarihli Milliyet gazetesinde yer alan bir tebliğinde "ilimden ziyade idealistliğin ön planda tutulduğu" belirtilmiştir.

Fakat kadro dışı bırakılanlar arasında Avrupa'da öğrenim görmüş veya ihtisas yapmış, milletlerarası ilmi kuruluşlara üye olmuş, mükâfat almış, ilmi eserler telif etmiş, ülkede modern araştırma kurumları tesis etmiş veya bunlara katkıda bulunmuş birçok bilim adamı vardı. Bunlardan bir kısmı daha sonra üniversiteye davet edilmiştir. Bunların arasında M. Fuad Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Şekip Tunç, Ö. Ferit Kam, Ahmed Refik Altınay gibi ilim adamlarını saymak mümkündür. Fakat önemli bir bölümün yeni kurulan İstanbul üniversitesine alınmaması dikkate alındığında dönemin siyasî ve hissî sebeplerin de rol oynadığı akla gelmektedir. Çünkü yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'ne alınan kadroların yarısından fazlası, dışarda bırakılmıştır. Dönemin Maarif Vekili Reşid Galib, İstanbul Üniversitesi'ni açış konuşmasında darülfünunun kapatılmasının sebeplerini açıklarken ağırlığı bu kurumun "siyasî, içtimaî büyük inkılâplar karşısında bîtaraf bir müşahit olarak kalmasına" bağlamıştır. İstanbul Üniversitesi'nin "en esaslı vasfının millîliği ve inkılâpçılığı olacağını" ifade etmiştir. Aslında bu konuşma metninde bile öğretim üyeleri arasındaki tercihlerde bir tedirginliğin ve memnuniyetsizliğin olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki bu olayın dönemin siyasî, kültürel ve stratejik yapısından bağımsız değerlendirmek mümkün değildir.

❧ Sonuç

Osmanlı döneminde 14 yıl, Cumhuriyet döneminde ise 10 yıl olmak üzere yaklaşık çeyrek asır kadar bilim dünyasına hizmet eden İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi aynı kurumun beş fakültesinden biri olarak birçok mezun vermiştir. Cumhuriyet dönemindeki din âlimlerinin birikim ve kaynağının bu eğitim kurumuna dayandığını söylemek mümkündür. Ne var ki 1933 yılında adeta bir daha açılmamak üzere kapanmış ve öğrenci alımına son verilmiştir. Yeni açılan İstanbul Üniversitesinin bünyesinde uzun bir dönem yer verilememiştir. Ancak aradan geçen 60 yıl sonra 1992 yılında tekrar İstanbul üniversitesine bağlı yeni bir ilahiyat fakültesi açılmıştır.

Osmanlı Devletinin son döneminde gündeme gelen Darülfünun meselesi hem tarih hem kapsam yönünden geniş bir yer tutmaktadır. Bu konuda detaylı bilgiye ulaşmak isteyenler 18-19 Kasım 2009 tarihinde İstanbul İlahiyat

Fakültesi tarafından düzenlenen Darülfünun İlahiyat Sempozyumu Tebliğlerine bakmalarını tavsiye ederiz. Zira bu tebliğler İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 533 sayfalık bir eser halinde basılmıştır.

Darülfünun düşüncenin ortaya çıkış sebebi, Batı'daki fen bilimlerinin devamı niteliğinde olan ulaşım, sanayi, teknoloji, astronomi ve felsefe alanındaki gelişmelerle açıklamak mümkündür.

Aslında 16. Yüzyılın sonlarına kadar her alanda Avrupa'ya hatta dünyaya öncülük eden bir otoritenin iki asır sonra geride kalması kabul edilecek bir durum değildir. Bu nedenle Osmanlı 18 ve 19. Asırda Batı'daki gelişmeleri yakından takip ettiği bilinmektedir. Bir bakıma Batıda olup bitenleri okumak adına birçok araştırmacı eğitim maksadıyla Avrupa'ya gönderilmiştir. Buna mukabil Batılılar da sıkça Anadolu topraklarına Osmanlı mirasını incelemek üzere gelmişlerdir. Hatta bunlar birçok yerde ihtiyaç veya misyoner amaçlı okullar açmış ve uzun süre eğitimlerine devam etmişlerdir.

Darülfünunun bir benzeri de Balkanlara yönelik hizmet vermek amacıyla Bulgaristan'ın Deliorman bölgesi olarak bilinen Şumnu vilayetinde kurulan "Nüvvab Medresesidir. Bu medrese Osmanlı'nın Balkan halkının eğitim-öğretimi için hizmete açtığı bir kurumdur. Şumnu medresesinin de Orta ve Âliye diğer bir ifade ile orta-lise ve yüksek kısmı olan üniversite olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Balkanlar yetişen bilim insanları genellikle Nüvvab medresesi mezunudur. Bunlardan Osman Kesioğlu, İsmail Hakkı Fenni, Zahid Kevseri, Bir dönem İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Müdürlüğünü yapan Ahmed Davudoğlu ve Cevdet Kılıç gibi bilim adamlarını örnek vermek mümkündür. Balkanların Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra başlayan göç dalgasıyla bu hocalarımız Türkiye'ye hicret etmiş ve burada hizmetlerine devam etmişlerdir.

Darülfünun İlahiyat fakültesinin programı incelendiğinde önemli derslerin yer aldığı görülmektedir. Fakültenin açılış amacının "yüksek diniyat müte-hassisleri yetiştirmek" olarak açıklanmıştır. Gerçekten o dönemde gerek ders verenlerin gerekse ders alan öğrencilerin daha donanımlı oldukları kabul edilmelidir. Diğer bir konu da bu fakültenin yabancı dil eğitim ve öğretimine önem vermiş olmasıdır. Yabancı dil derslerine bakıldığında mesleki alanda önem arz eden Arapça ve Farsça dillerinin yanında Almanca Fransızca ve İngilizce gibi Batı dillerine de yeterince yer verildiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Arslan, Ali. "İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- Ayhan, Halis. "İlahiyat Fakültesi Maddesi". *DİA*. İstanbul, 2000.
- Çelebi, Ahmet. *İslam'da Eğitim Öğretim*. Trc. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1974.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Darülfünun Maddesi". *DİA*. İstanbul, 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- Kurt, İsmail - Tuz, Seyit Ali. *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır?* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Mes'ud, Cübran. *er-Râid mu'cemün luğaviyyun asriyyun*. Beyrut: Darü'l İlim Li'l Melayin, 1967.
- Özbilgen, Erol. "Enderun Mektebi Maddesi". *Osmanlı Ansiklopedisi*. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1996.